

ПИРОЖКОВ
Сергій Іванович —
академік НАН України,
віце-президент НАН України,
голова Секції суспільних
і гуманітарних наук
НАН України

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИБІР УКРАЇНИ: ПАРАДИГМА ОСМИСЛЕННЯ І СТРАТЕГІЯ ДІЇ

**Стенограма наукової доповіді на засіданні
Президії НАН України 29 березня 2017 року**

У Національній доповіді на основі сучасних теоретичних концепцій та аналізу політичних практик представлено результати дослідження передумов, стану і перспектив реалізації нового етапу цивілізаційного розвитку України в контексті сучасних суспільно-політичних змін, визначено ризики й можливі загрози Українській державі та національній ідентичності. Виокремлено стратегічні напрями втілення проекту цивілізаційного розвитку України, його законодавчого і політико-управлінського забезпечення, реформування соціокультурної, освітньої та наукової сфер, шляхи активізації політичної участі громадян. Визначено ймовірні наслідки втілення цивілізаційного проекту шляхом зіставлення здобутків і можливих втрат за наслідками реалізації стратегій цивілізаційних змін, вірогідних глобальних викликів цивілізаційному розвитку України.

Шановні члени Президії! Шановні присутні!

Вашій увазі пропонується 7-ма Національна доповідь «Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії», підготовлена вченими установ Секції суспільних і гуманітарних наук НАН України. Вибір теми доповіді зумовлений тим, що в 2016 р. Україна відзначила 25-річницю своєї державної незалежності. Це слушна нагода для осмислення того шляху, який ми вже пройшли, для з'ясування, які уподобання і цінності сповідує сучасне українське суспільство, який образ майбутнього ми прагнемо сформувати для наступних поколінь.

У сучасному мінливому світі, коли порушується усталений міжнародний порядок, стрімко розвиваються новітні технології і комунікації, глобалізуються економічні та етнокультурні відносини у напрямі становлення цілісної планетарної цивілізації, кожна країна робить власний вибір свого стратегічного розвитку. Ще Макс Вебер у XIX ст. показав, що розвиток цивілізації зумовлений не стільки об'єктивними законами її функціонування, скільки «прагненнями, інтересами, потребами, цінностями людей, їхнім розумінням процесів суспільного

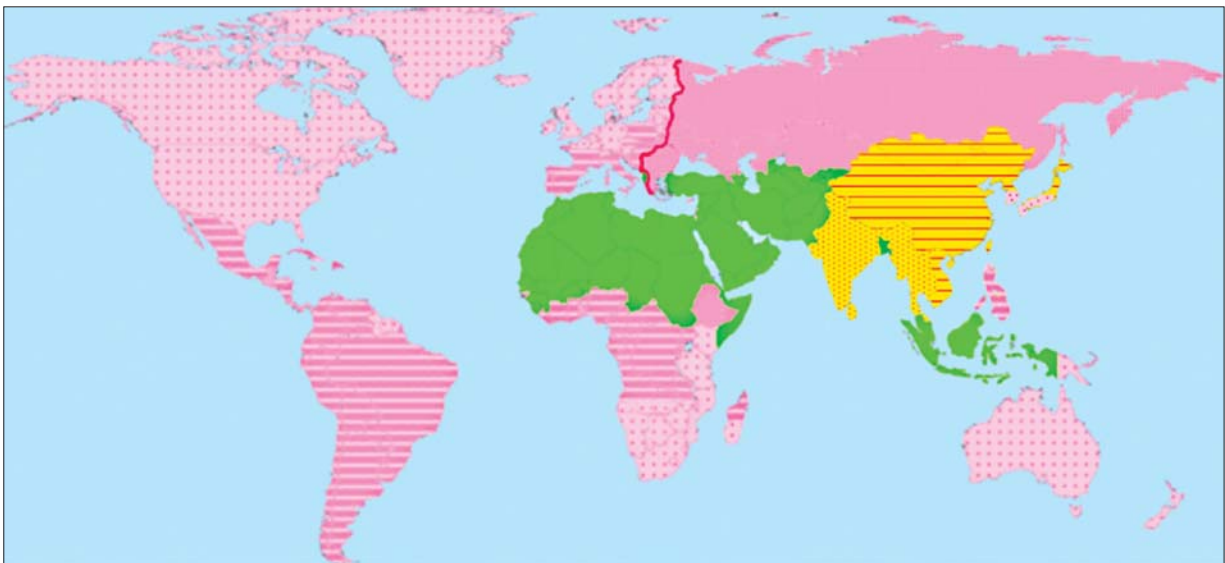
розвитку, тобто суб'єктивними чинниками». У цьому ж столітті з'явилося багато наукових праць, у яких доводилося, що причиною деградації та занепаду багатьох могутніх держав античності та середньовіччя був передусім занепад моралі, гуманістичних цінностей, втрата перспективи розвитку, а не лише протиріччя економічних та суспільних відносин чи політичної діяльності. Ще більш справедливо це для суспільств, які у стислі терміни мають здійснити докорінне реформування всіх сфер своєї життєдіяльності, чітко знаючи відповідь на запитання: куди ми йдемо. Світовий досвід доводить, що найбільшого успіху досягають держави, які розвиваються у рідчій усвідомленого цивілізаційного проекту.

У широкому розумінні поняття «цивілізація» виражає рівень, ступінь суспільного розвитку матеріальної і духовної культури. Фран-

цузькі філософи-просвітники називали цивілізованим суспільство, засноване на засадах *розуму і справедливості*.

Сучасне розуміння цивілізації охоплює велику людську спільноту, розміщену у певному географічному просторі, з історично усталеним способом життєдіяльності, який визначається рівнем і характером соціокультурного і технологічного розвитку, формами їх прояву, функціонуванням і поширенням культурних норм, цінностей, комунікативних практик, зразків поведінки, що регулюють відносини у соціумі.

Світова цивілізаційна типологія та місце України в сучасних цивілізаціях. На сьогодні ще не вдалося скласти вичерпний і загально-визнаний перелік усіх цивілізацій, що існували колись та існують нині. Однак питання соціогуманітарного ґатунку набувають особливої гостроти, а саме поняття «цивілізація»

ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ СВІТИ:

- східний (буддійський)**
- китайсько-далекосхідна цивілізація індійсько-південноазійська цивілізація
- християнський**
- православна цивілізація протестантська (північноатлантична) цивілізація
- католицька (південноатлантична) цивілізація
- мусульманський**
- лінія розмежування євроатлантичної та православної цивілізацій

Рис. 1. Цивілізаційна типологізація світу

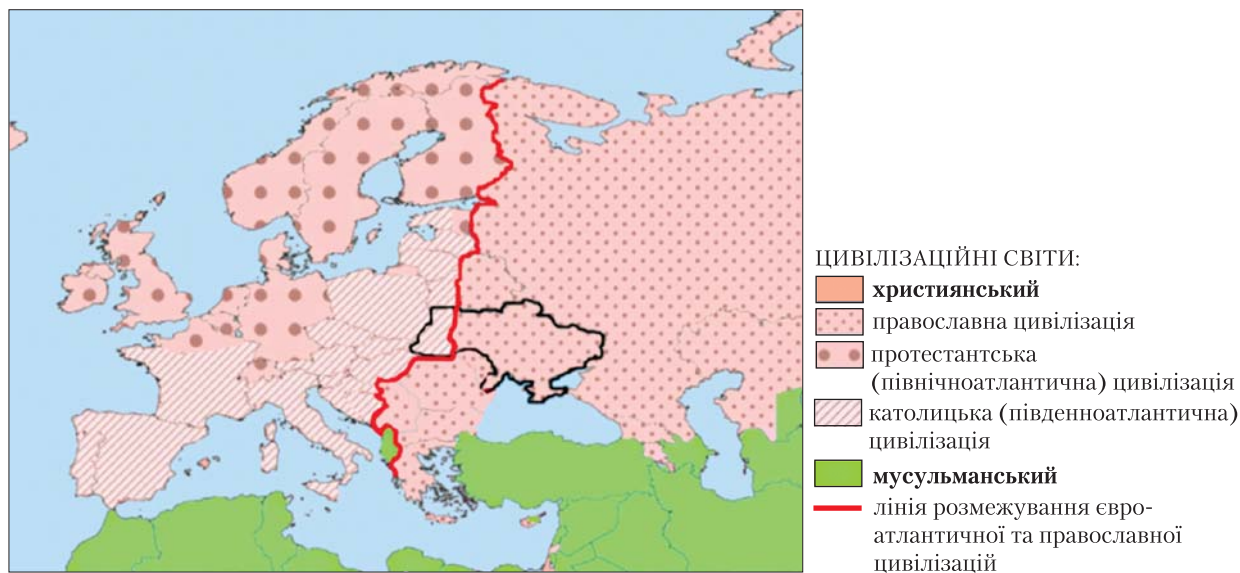

Рис. 2. Лінія розмежування євроатлантичної цивілізації з православною цивілізацією в Європі

актуалізувалося не лише як категорія історико-культурного аналізу, а й як категорія суспільно-політичної практики, що дещо ускладнює його застосування через вплив поточної суспільно-політичної кон'юнктури. Враховуючи динаміку цивілізаційної інтеграції, автори доповіді запропонували типологію, що складається з трьох глобальних цивілізаційних світів – по кількості ціннісно-ментальних принципів, які розвинулися на основі трьох світових релігій (рис. 1).

У результаті маємо:

1) *християнський цивілізаційний світ*, що складається з північноатлантичної (протестантської), південноатлантичної (католицької), а також православної цивілізацій. Північноатлантична та південноатлантична цивілізації разом утворюють інтегральну євроатлантичну, а православна цивілізація може бути поділена на дві великі групи: західно-православну, до якої значною мірою належить Україна, та євразійську (московсько-православну);

2) *східний, або буддійський, цивілізаційний світ*, у який входить *індійсько-південноазійська* цивілізація та *китайсько-далекосхідна* цивілізація;

3) *мусульманський цивілізаційний світ*.

Визначення цивілізаційної приналежності України поки що відбувається як вибір між найбільш обговорюваними типологічними моделями: 1) наша країна належить до євроатлантичної цивілізації; 2) вона є самобутньою східноєвропейською субцивілізацією; 3) одна її частина належить до євроатлантичної цивілізації, а інша – до євразійської (московсько-православної) цивілізації (рис. 2). Оскільки Україна не перебуває в епіцентрі жодної з цивілізацій, то, відповідно, не може повністю належати до якоїсь з них. Тому логічно говорити про наявність у суспільстві хоча й суперечливих, але реально існуючих *двох цивілізаційних ідентифікацій: євроатлантичної і православної*, ядрами яких є північноатлантична (протестантська) та євразійська (московсько-православна).

Отже, в Україні ще не вирішена проблема подолання системної «кризи цивілізаційної самоідентифікації», яка, хоча й притаманна більшості сучасних держав світу у зв'язку з процесами глобалізації, в нашій країні відчувається особливо гостро в контексті глибоких соціально-економічних і політичних трансформацій, гібридної війни РФ проти нашої держави на Донбасі та анексії Криму. Це

зумовлює цивілізаційну розколотість українського суспільства, показником чого є *суперечність між декларативною орієнтацією на цивілізаційну модель розвинутого Заходу та уявленнями щодо тих практик, які характерні для обраного вектора розвитку.*

У більшості випадків надання народам спільних цивілізаційних рис відбувалося примусом. Так було, наприклад, із розширенням просторів християнського та ісламського цивілізаційних світів у часи середньовіччя. Примусовою була й спроба творення «радянської цивілізації» у минулому столітті. Проте у XXI ст. така примусовість не тільки неприпустима, а й неможлива. Цивілізаційні зміни в сучасних країнах, особливо в поліетнічних, мають відбуватися на основі *суспільного діалогу й консенсусу* — вони означають **цивілізаційний вибір**, який робить влада, еліта і народ. Це повною мірою стосується й України.

Що таке цивілізаційний вибір? Це вибір способу життя і цінностей, які є продуктивними для розвитку країни та її громадян. І вже на цій основі обираються зовнішньополітичні партнери, союзи, блоки тощо. Тому цивілізаційний вибір — це вибір *не місця у світі, а парадигми і стратегії реалізації власного поступу у світі.*

Не можна не визнати, що цивілізаційний вибір країни не повинен суперечити *архетипам культури й особливостям ментальності її населення.* У доповіді ми свідомо використовуємо поняття **цивілізаційний вибір**, а не **вибір цивілізації**. Звісно, цивілізацію не можна обрати, вона органічно розвивається протягом багатьох століть. Проте розвиток цивілізації постійно потребує усвідомленого вибору суспільством того чи іншого шляху його розвитку. Отже, цивілізаційний вибір країни означає *певну корекцію цивілізаційного розвитку, формування нового цивілізаційного проекту, в якому і буде визначено спосіб життя та цінності як усвідомлені орієнтири суспільства і держави.*

Які ж основні тенденції ціннісних орієнтацій сучасного українського суспільства? Наша держава підійшла до такого етапу своєї

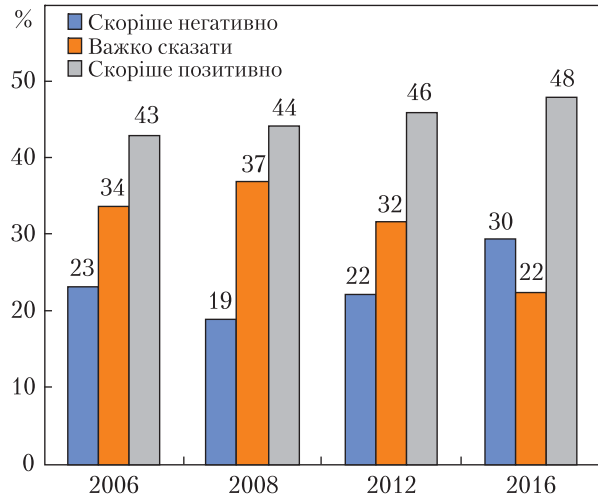

Рис. 3. Ставлення громадян до вступу України в ЄС; розподіл відповідей на запитання «Як Ви ставитесь до вступу України до Європейського Союзу?»

історії, коли вирішення проблем *політичного і соціально-економічного розвитку* стало невід'ємним від питання про *цінності та моральні принципи* усіх видів суспільної комунікації — ділової, політичної, культурної.

Уявлення про ставлення населення щодо Європейського Союзу дають результати соціологічних опитувань (рис. 3). Наведені дані свідчать, що готовність українців до вибору на користь Європи навіть на рівні декларацій не є однозначною. Хоча частка тих, хто ставиться до цього позитивно, постійно зростає, і в 2016 р. досягла 48%. Разом з тим, існують різючі відмінності в уявленнях наших громадян про ті ресурси, що використовуються, відповідно, у нас і на Заході для практичного вирішення проблеми соціального просування. Вагомість інтелекту у підвищенні свого соціального становища у нас українці оцінюють майже вдвічі нижче, ніж у країнах Заходу. Замість інтелекту найбільш потужним компенсуючим ресурсом в Україні вважається вміння іноді йти в обхід закону, наявність впливових друзів чи родичів і заможних батьків. Ці ресурси наші громадяни вважають у 5–6 разів важливішими в умовах України, ніж у країнах Заходу.

Для 45% населення України більш близькі цінності і норми східнослов'янських країн.

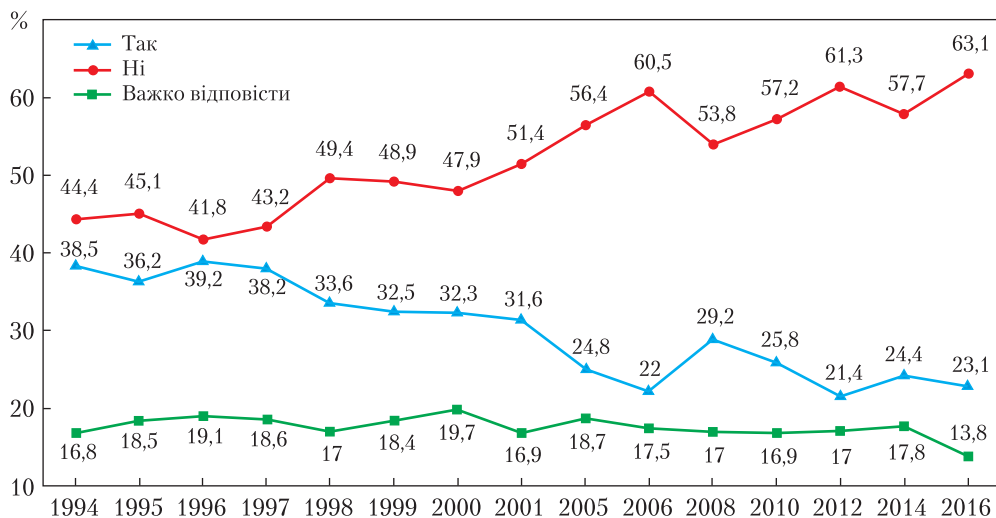

Рис. 4. Ставлення громадян до можливості купівлі-продажу землі; розподіл відповідей на запитання «Чи можна, на Вашу думку, дозволити купівлю-продаж землі?»

Орієнтуються на цінності країн Західної Європи 33% громадян. Маємо виражену суперечність між декларативним цивілізаційним вибором і ціннісними орієнтаціями, що й породжує утопічні настрої. Отже, у цивілізаційно-культурних орієнтаціях населення України дуже диференційоване, а значна його частина перебуває у стані невизначеності.

Показником ставлення населення до ринкових відносин і приватної власності є його ставлення до *купівлі-продажу землі*. Адже у нашій історії все, що пов'язано із землею, має надмірне емоційне навантаження. Сама постановка питання про її купівлю-продаж багатьма сприймається як святотатство, блюзнірство, що позначається на відповідях на нього, як це відображено на рис. 4. Проти купівлі-продажу землі виступає більш як половина членів усіх вікових груп, за винятком однієї – молодь у віці до 29 років (48% підтримки ринку землі). І навпаки, чим старший вік групи, тим більше серед неї противників купівлі-продажу того, що прийнято вважати основним багатством країни.

Отже, ставлення населення до купівлі-продажу землі показує, крім усього іншого, як культурні коди впливають на установки населення в економічній сфері. Культурно-

історичні настанови можуть бути сильнішими за раціональні економічні аргументи.

Крім того, в країні є значний прошарок людей, у яких ще не сформувалися певні цивілізаційні цінності в економічній сфері внаслідок складних внутрішніх психологічних конфліктів на особистісному рівні, через дискомфорт непристосованості до нових суспільних умов, через дисонанс між внутрішніми установками і ринковими реаліями тощо. Ця група охоплює досить велику кількість громадян – від 20 до 30% опитаних залежно від змісту запитання. У подальшому число людей у цій групі визначатиметься результатами дій влади, і може так статися, що саме вони, врешті-решт, остаточно переважать шальку терезів на підтримку чи на гальмування європейських моделей життєвого укладу.

В Україні від початку 90-х років минулого століття вектор суспільного розвитку поступово розгортався і продовжує розгортатися **від пріоритету цінності суспільства до пріоритету цінності особистості**. Перші роки незалежності були часом радикальних суспільних трансформацій, які супроводжувалися в офіційній сфері згоранням колективістських орієнтацій. Щоб зрозуміти, які культурні та цивілізаційні тренди спостерігаються в нашій країні, їх

потрібно дослідити не лише через декларації та формальні інституційні приписи (законодавчі рішення), а й через систему **актуальних практик**. Саме в них людина демонструє свої ціннісні орієнтири.

Продовжує діяти один з визначальних чинників цивілізаційної невизначеності — *нестабільність соціальної структури*. Слід констатувати, що Україна ще не стала суспільством середнього класу, об'єданого спільними інтересами, що визначають загальний цивілізаційний вектор розвитку держави. Соціальна невпевненість значною мірою зумовлена рудиментами радянської практики «керівного всевладдя», яка у квазіринкових умовах набула обличчя неофеодалізму з його глибокою прірвою між правлячою верствою і суспільною масою у політичних, ідеологічних, соціально-економічних проявах. Призвичаєність до неофеодалізму, рудименти «радянської цивілізації» посилюють пасивність, байдужість населення до технологічного занепаду країни та її низької конкурентоспроможності, до демографічної депопуляції, до екологічної кризи і спричиненого нею погіршення здоров'я людей.

Що таке цивілізаційний проект для українського суспільства та держави? Мета та основні риси цивілізаційного проекту України. Здійснення продуктивного цивілізаційного вибору України означає створення її **цивілізаційного проекту** — образу майбутнього, який породжує стратегію вільної, гідної та ефективної реалізації у світі, в процесі якої культурна самобутність поєднується з цивілізаційним поступом. Інакше кажучи, цивілізаційний проект України — це проект, який робить нашу країну суб'єктом геополітики та історії, а її громадян — захищеними та вільними.

Цивілізаційний проект України, як і будь-який інший, є ідеальною і бажаною моделлю соціуму. Проте, для того щоб ця модель не була утопічною, в її побудові слід враховувати реальні тенденції розвитку суспільства. Передусім слід усвідомлювати, що наявний цивілізаційний розвиток України є доволі суперечливим явищем, в якому маємо поєднання спрямованості до гуманізації, забезпечення

гідності й самореалізації людини, характерних для «відкритого суспільства», з тенденціями *олігархічного неофеодалізму*.

Цивілізаційний проект України не може не мати своєю метою суспільство розвитку людини, її гідної самореалізації. Це передбачає надання рівних умов для набуття освіти та справедливую й ефективну дію «соціальних ліфтів». Для цього потрібно актуалізувати відповідну атмосферу у суспільстві. Йдеться насамперед про суспільство толерантності і діалогу, в якому маємо відповідність цивілізаційного розвитку України архетипам культури та ментальним особливостям людей, що в ній живуть, суспільство довіри та соціального і політичного партнерства.

У своєму цивілізаційному проекті Україна постає як *інформаційно-мережеве суспільство, яке є наукомістким, таким, що потребує постійних інновацій*. Сучасна інформаційна цивілізація постає як ІТ-цивілізація: цивілізація інноваційних інформаційних технологій в науці, освіті, економіці, політиці, екології.

Продуктивний цивілізаційний проект України може відбутися лише на основі *світоглядних трансформацій*. І ці трансформації не можуть нав'язуватися або укорінюватися внаслідок маніпуляцій, адже це призводитиме до відкидання цих трансформацій або до рецидивів утопічної свідомості, на якій було побудовано цивілізаційний проект колишнього СРСР.

Стратегії втілення цивілізаційного проекту України. Серед першочергових завдань Стратегії цивілізаційного оновлення України є *подолання бідності*, зменшення економічно необґрунтованої нерівності, утвердження справедливого розподілу доходів, зокрема, шляхом зміни принципу розподілу доходів у суспільстві внаслідок перенесення основного податкового навантаження з груп населення з низьким і середнім доходом на заможні прошарки суспільства.

Докорінні зміни мають стосуватися, по-перше, контролю над дотриманням законодавства всіма без винятку; по-друге, перенесення акцентів з популістичної підтримки всіх на створення умов для заробляння коштів усіма;

по-третє, принципової зміни політики доходів як такої.

Чи є можливості кардинальної зміни політики доходів в умовах економічної кризи і нестачі коштів у сфері публічних фінансів? Видається, що так. Зокрема, нагальною є потреба *в переорієнтації всієї системи надання допомоги нужденним на стимулювання підвищення оплати праці*. Не менш важливий крок — *подолання корупції*, масштабна присутність якої в українському суспільстві стає нездоланною перешкодою для всіх наших цивілізаційних намірів.

Стратегія цивілізаційного оновлення безумовно має здійснюватися *централізовано*, але з обов'язковим урахуванням місцевої соціокультурної специфіки і традиційних уподобань населення регіонів. Реалізація стратегії має узгоджуватися з процесами децентралізації, але так, щоб остання *не спричинила зниження керованості державою й не дестабілізувала політичну ситуацію всередині країни*.

У центрі цивілізаційного оновлення країни повинне бути продовження і поглиблення демократичних реформ, подолання перешкод на цьому шляху, насамперед опору з боку олігархічних кланів, звиклих до системи корупційного вирішення своїх бізнес-проблем.

Загальний підсумок демократичних реформ має полягати в оновленні наявних і запровадженні нових норм і традицій *національної політичної культури*. Зокрема, слід знайти формулу, яка б оптимально поєднувала право народного депутата на власну позицію незалежно від позиції його партії і водночас його внутрішню відповідальність за перебування у депутатському корпусі в ситуації, коли ці позиції несумісні.

Входження у світовий цивілізаційний простір — це передусім входження у *європейський спільний ринок*. Зробити такий крок може лише конкурентоспроможна економіка, заснована на інноваціях. Створення такої економіки силами тільки приватного бізнесу неможливе. Потрібна політика відповідальності уряду за спрямованість інвестицій відповідно до державних інтересів. Нагальність державної під-

тримки науково-технічних інновацій впливає із загального суспільного ставлення до науки як одного з головних факторів розвитку країни. Першочерговим кроком держави має бути збільшення бюджетних витрат на науку та інновації, а також застосування різноманітних опосередкованих методів підтримки наукових досліджень.

Зміна цивілізаційної парадигми національного розвитку неминуче призведе до ряду складних суспільних проблем. Найперша з них — *психологічна адаптація призвичаєного до патерналістських відносин населення до справжньої демократії, яка передбачає рівноправний діалог з владою*.

Проблема переходу до сучасної демократії пов'язана і ще з однією проблемою — *проблемою загальної культури суспільства та її політичного варіанту, насамперед утвердження норм толерантності, раціонально обґрунтованої справедливості, взаємоповаги*, що у культурно та ідеологічно розколотому українському суспільстві відбувається з великими труднощами.

Що буде з Україною в разі неспроможності сформувати та втілити власний цивілізаційний проект? Україна відбулася як незалежна держава, як суб'єкт європейської і світової політики, і потрібно зрозуміти, куди ми рухаємося, хто наші партнери і хто, м'яко кажучи, наші конкуренти. Але, вивчаючи і українську ситуацію, і зарубіжний досвід, ми маємо усвідомлювати, *що доля України — у руках патріотичної влади і народу*.

Слід припинити шукати чужих людей, які прийдуть і все зроблять за нас. Ніхто за українців не виграє війну, не поборе всеосяжну корупцію і розкрадання ресурсів країни, не проведе економічну, політичну і судову реформи, не очистить регіони від сміттєзвалищ. Це має зробити чесна влада і народ. Чесну владу не знайдеш на стороні, а весь народ не відправиш за кордон. Весь час просити допомогу за кордоном, щоб її розкрасти, проїсти, — це повний глухий кут.

Підписавши Угоду про асоціацію, сучасна влада брала великі зобов'язання перед ЄС і

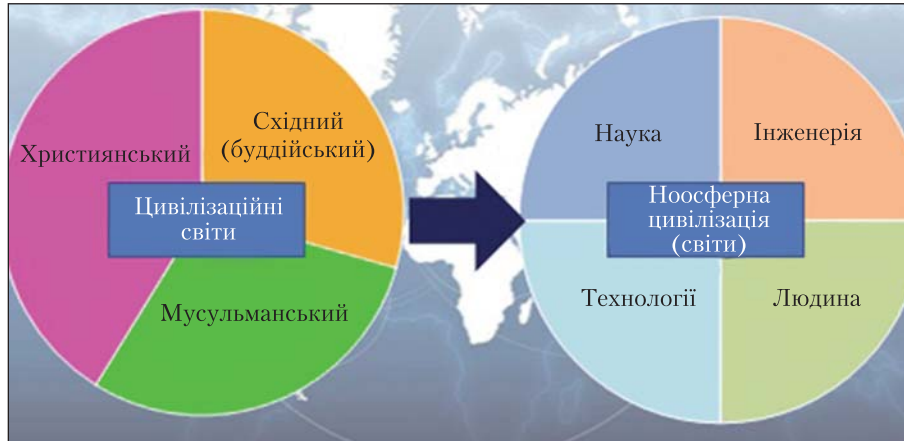

Рис. 5. Перехід до ноосферної цивілізації

своїми громадянами: позбавити недоторканності суддів і народних депутатів, прийняти новий виборчий закон європейського зразка, підняти життєвий рівень населення, викоренити корупцію тощо. На жаль, майже нічого з цього ще не виконано.

Реальна ситуація навколо України серйозно змінюється. З одного боку, зростає агресія і зовнішньополітична активність Росії, однією з цілей якої є інтеграція України в «руській мір» та встановлення тотального контролю над її ресурсами, а з іншого — згасає інтерес до України з боку ЄС і США, оскільки вони вже не вірять нашим модерністським обіцянкам, утопічним прожектам, а більше зосереджуються на вирішенні власних національних інтересів. Якщо українська влада нічого не вдіє, ми можемо повторити драматичні події нашої історії, коли Україна втрачала не тільки *свою незалежність*, а й *власну державність*. Тому необхідно здійснювати наукове політичне прогнозування майбутнього України у *новій міжнародній реальності*.

Для набуття повноцінної суб'єктності Україні необхідно розв'язати проблему цивілізаційного протистояння із сучасною Росією. Важливо усвідомлювати, що протистояння України з Росією *уособлює протистояння Росії з євроатлантичною спільнотою, в якому Україна виступає суб'єктом — частиною Європи*.

Україна як ініціатор ноосферної цивілізації? І на завершення хочу сказати кілька слів поза змістом Національної доповіді. У 1937–1938 рр. В.І. Вернадський узагальнив *учення про ноосферу* в книзі «Наукова думка як планетне явище», яка серед його праць посідає особливе місце. У книзі містяться глибокі роздуми щодо еволюції людства в геологічному та соціально-історичному масштабах часу. На думку багатьох дослідників, це перший у всесвітній літературі досвід узагальнення еволюції нашої планети як єдиного *космічного, геологічного, біогенного та антропогенного процесу*. У роботі розкривається провідна перетворювальна роль науки і соціально-організованої праці людства у сучасному і майбутньому планети.

Сьогодні є підстави говорити, що геніальний учений і філософ сформулював методологічні основи, спираючись на які можна запропонувати концепцію планетарної **«ноосферної цивілізації — науки, інженерії, технологій і людини»**, що рухається на зміну традиційній, заснованій на ціннісно-ментальних принципах трьох глобальних цивілізаційних світів: *християнського, буддійського і мусульманського* (рис. 5).

Сучасна людська цивілізація є *глобальною*, як яскраво показав В.І. Вернадський у своїй *концепції ноосфери*. Вона інтегрує різні народи і країни на базі спільних гуманістичних

цінностей. Завдання створення цивілізаційного проекту України на сучасному етапі повному актуалізує значення науки. На моє переконання, вчені на основі системного аналізу сучасних глобальних загроз та викликів нашої державі здатні створювати парадигми цивілізаційних реформ, а також оцінювати гуманітарні небезпеки і ризики на цьому шляху, здійснюючи креативне узагальнення стратегій та футурологічних сценаріїв майбутнього розвитку України.

Лише завдяки такій ролі науки цивілізаційний проект України буде не проектом *цивіліза-*

ції буферу між Заходом та Сходом, а проектом цивілізації гуманістичних інновацій — *проектом ноосферної цивілізації гідної самореалізації людини*. Його гаслом повинно стати: «гідна самореалізація людини — сильна країна». Втілення такого проекту в життя в науково обґрунтованому вигляді є фундаментальною умовою забезпечення національної безпеки і самого існування України як незалежної держави.

Дякую за увагу!

*За матеріалами засідання
підготувала О.О. МЕЛЕЖИК*